

ՈԱՖԱՅԵԼ ԼԵՄԿԻՆԻ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԳՐՔԱԶԱՓ (BOOK-LENGTH) ՁԵՌԱԳՐԻ «ՄՊԱՆԵԼՈՒ ՄՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ: Ո՞Վ Է ՄԵՂԱՎՈՐ» ԵՆԹԱԲԱԺՆՈՒՄ

Նարեկ Պողոսյան

Ռաֆայել Լեմկինի թողած հսկայական գիտական ժառանգության մեջ կարևոր տեղ են զբաղեցնում Հայոց ցեղասպանության թեմայով նրա ուսումնասիրությունները: Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Լեմկինի գրած նյութերից ամենածավալունը «Հայկական կոտորածների վերաբերյալ զրքաչափ ձեռագիր» (այսուհետ՝ Գրքաչափ ձեռագիր) անվանումը ստացած ձեռագիրն է: Այն բաժանված է հետևյալ 7 ենթաբաժինների՝ 1. Հայերը, ընդհանուր պատկեր, 2. Հարկում, 3. 1890-ականների կոտորածները, 4. 1909թ. Ադանայի կոտորածները, 5. 1915-1916թթ. կոտորածները և տեղահանությունները, 6. Սպանելու մտադրություն: Ո՞վ է մեղավոր, 7. Արձագանքներն արտասահմանում: Այս ձեռագրում Լեմկինը, օգտվելով Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ բազմաթիվ փաստերից և մեջբերելով ականատեսների վկայությունները, ուշագրավ դիտարկումներ է անում Հայոց ցեղասպանության իրագործման դրդապատճառների շուրջ: Այս խնդրին Լեմկինը մասնավորապես անդրադառնում է Գրքաչափ ձեռագրի «Սպանելու մտադրություն: Ո՞վ է մեղավոր» ենթաբաժնում:

Հողվածում քննության է առնվում Ռաֆայել Լեմկինի Գրքաչափ ձեռագրի այն ենթաբաժինը, որը նա վերնագրել է «Սպանելու մտադրությունը, ո՞վ է մեղավոր»: Այս ձեռագրում Լեմկինը կարևոր դիտարկումներ է անում ինչպես Հայոց ցեղասպանության իրագործման դրդապատճառների շուրջ, այնպես էլ, օգտագործելով փաստական տվյալներ, ներկայացնում է, թե ով է կրում Հայոց ցեղասպանության իրագործման պատասխանատվությունը: Հատկանշական է, որ ինչպես արտացոլված է նաև վերնագրում, Լեմկինը փորձել է ապացուցել Օսմանյան կայսրությունում հայերին ոչնչացնելու մտադրության առկայությունը: Ցեղասպանության հանցագործության իրագործման համար մտադրության առկայության հանգամանքն անհրաժեշտ պայման է, որի մասին նշված է նաև 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի¹ երկրորդ հոդվածում, որում նշված է, թե ցեղասպանություն նշանակում է հողվածի ներքո առանձնացված 5 գործողություններից ցանկացածը՝

¹ «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիա, 1948թ. դեկտեմբերի 9 (http://www.un.am/res/UN%20Treaties/III_1.pdf):

կատարված ազգային, էթնիկական, ցեղական կամ կրոնական որևէ խմբի, որպես այդպիսին, լրիվ կամ մասնակի ոչնչացման մտադրությամբ:

Ռաֆայել Լեմկինը Գրքաչափ ձեռագրի այս ենթաբաժնում օգտվել է Հայոց ցեղասպանության և դրա իրագործման հետ կապված բազմաթիվ փաստական նյութերից՝ օգտագործելով տարբեր աղբյուրներ: Առաջին աղբյուրը, որից օգտվել է Լեմկինը, Հենրի Հարիս Ջեսսափի «Մահմեդական միսիոներական խնդիրը»² (*The Mohammedan missionary Problem*) գիրքն է: Հենրի Հարիս Ջեսսափը պրեսբիտերական միսիոներ էր Սիրիայում, աստվածաբանության դոկտոր և Բեյրութում Ամերիկյան համալսարանի հիմնադիրը³: Նրա այս գիրքը մահմեդականության և մահմեդական միսիոներական խնդիրների մասին է: Ղուրանի դրույթների վերաբերյալ Լեմկինը տեղեկություններ է քաղել Ջորջ Սեյլի «Ղուրանի նախնական դիսկուրսը» (*The preliminary discourse to the Koran*)⁴ գրքից, ապա վերլուծել, թե ինչ ազդեցություն են դրանք ունեցել թուրքական քաղաքականության վրա: Անգլիացի արևելագետ և թարգմանիչ Ջորջ Սեյլը 1724թ. կատարել է Ղուրանի անգլերեն թարգմանությունը և գրել բազմաթիվ նոթեր: Նրա հեղինակած «Նախնական դիսկուրս»-ը պարունակում է խորացված գիտելիքներ արևելյան սովորությունների, բարքերի, ավանդույթների և օրենքների մասին: Հետաքրքրական է, որ Սեյլը իսլամը չի դնում քրիստոնեության հետ հավասար մակարդակի վրա: Լեմկինը Մասունի կոտորածների վերաբերյալ փաստեր է ներկայացնում Ֆրեդերիկ Դևիս Գրինի «Հայկական ճգնաժամը Թուրքիայում» (*The Armenian Crisis in Turkey*)⁵ գրքից: Այս գրքի բովանդակությունը վերաբերում է Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացված բռնություններին և կոտորածներին ու միջազգային դիվանագիտության ասպարեզում Հայկական հարցի արժարժմանը: Որպես հարուստ փաստական աղբյուր՝ Լեմկինն օգտագործել է բրիտանացի հայտնի պատմաբաններ Ջեյմս Բրայսի և Առնոլդ Թոմսոնի «Հայերի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ 1915-1916թթ.» (*Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916*) փաստաթղթերի («Կապույտ գիրք») ժողովածուն⁶, որտեղ գետնից են բազմաթիվ հաղորդագրություններ և վկայություններ հայկական կոտորածների և տեղահանությունների վերաբերյալ, և մեջբերել Ջ. Բրայսի կատարած վերլուծություններից: «Գերմանիան, Թուրքիան և Հայաստանը» (*Germany Turkey and Armenia*) անունը կրող և Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացված բռնություն-

² H.H. Jessup *The Mohammedan Missionary Problem*, Presbyterian Board of Publication, Philadelphia, (1879).

³ “Rev. H.H. Jessup Dead,” *New York Times*. 1910-04-29. (<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9F07E1DE1530E233A2575AC2A9629C946196D6CF>).

⁴ George Sale, *The preliminary discourse to the Koran*, F. Warne (1921).

⁵ Frederick Davis Greene, *The Armenian Crisis in Turkey*, G. P. Putnams Sons, The Knickerbocker Press, London, 1895.

⁶ Viscount Bryce, *Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916*, G. P. Putnams Sons, The Knickerbocker Press, London 1916.

ներին վերաբերող գերմանական և այլ աղբյուրների ապացույցների ընտրանին⁷ ևս իր ուրույն տեղն է գտել օգտագործված աղբյուրների շարքում: Լեմկինն արժեքավոր տեղեկություններ է քաղել Հերբերտ Ադամս Գիբբոնսի «Ժամանակակից պատմության սև էջը» (*The Blackest Page of Modern History*) գրքից⁸: Գիբբոնսը «Նյու Յորք Թայմս» թերթի արտասահմանյան թղթակիցն էր և իր վաղ կարիերան անցկացրել է Թուրքիայում: Իր այս գրքում նա իրական փաստերի հիման վրա նկարագրել է հայերի բռնագաղթը և ցեղասպանությունը: Լեմկինն օգտվել է նաև Մկրտիչ Գաբրիելյանի «Հայաստանը՝ մի նահատակ ազգ» (*Armenia: A Martyr Nation*) գրքից⁹, որում հեղինակը համառոտ շարադրում է հայոց պատմությունը վաղ շրջանից և հասցնում մինչև համիդյան ջարդեր ու երիտթուրքերի կողմից Հայոց ցեղասպանության իրականացում: Ձեռագրի այս ենթաբաժնում օգտագործվել են նաև մամուլի հրատարակումներ¹⁰ և այլ աղբյուրներ:

Ալաբամայի համալսարանի պրոֆեսոր Ստիվեն Ջեկոբսն իր «*Ռաֆայել Լեմկինը և Հայոց ցեղասպանությունը*» հոդվածում, ուսումնասիրելով Գրքաչափ ձեռագիրը, ներկայացրել է իր բնորոշումը ենթաբաժնում տեղ գտած որոշ դիտարկումների մասին: Ջեկոբսը մասնավորապես նշել է. «Լեմկինը ձեռագրի «Սպանելու մտադրություն. ո՞վ է մեղավոր» վերնագրով հատվածում անողորք և գայրալից քննադատության է ենթարկում թուրքերին ու գերմանացիներին: Նա խիստ պախարակում է նաև Ղուրանը»¹¹:

Լեմկինը հետևյալ խոսքերով է սկսում ձեռագրի այս ենթաբաժինը. «Հայերի հետապնդումը՝ որպես ուժեղ քրիստոնյա տարր՝ մահմեդական տարածաշրջանի սրտում, անխուսափելի էր, քանի որ Ղուրանի հիմնարար սկզբունքները ուղղակի հակառակ էին Քրիստոսի ուսմունքին»¹²:

Այս Լեմկինն անդրադառնում է Ղուրանի սկզբունքին, թե մահմեդականությունից բացի մյուս կրոնները պետք է ոչնչացվեն, և ներկայացնում է մի աղոթք, որն օգտագործվում էր Թուրքիայում և Կահիրեի Ազհար համալսարանում տասը հազար մահմեդական ուսանողների կողմից. «Օ՛, Ալլահ, ոչնչացրու անհավատներին ու բազմաստվածներին, քո թշնամիներին և կրոնի թշնամիներին: Օ՛, Ալլահ, դարձրու նրանց երեխաներին որբեր, պղծիր նրանց բնակավայրերը, և կարող ես

⁷ *Germany, Turkey and Armenia*, J.J Keliher and Co., London 1917.

⁸ Herbert Adams Gibbons, *The Blackest Page of Modern History*, G. P. Putman's Sons, New York and London 1916.

⁹ M. C. Gabrielyan, *Armenia: A Martyr Nation*, London, 1918.

¹⁰ *Gochnag*, New York, september 4, 1915, *Frankfurter Zeitung*, October 9, 1915, New York Herald, October 6, 1915, և այլն:

¹¹ Steven L. Jakobs, *Raphael Lemkin and the Armenian Genocide*, Richard Hovhannisyian, *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*, p.130.

¹² Raphael Lemkin Collection, Box 8, folder 14, Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, p. 85, (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=10920>).

սայթաքեցնել նրանց ոտքերը, ու նրանց հարստությունը որպես ավար տուր մահ-մեղականներին»¹³:

Ղուրանի որոշ ուսմունքներ, ըստ Լեմկինի, ազդեցություն են թողել թուրքերի արարքների վրա: Ձեռագրում հատվածներ են բերվում Ղուրանից, որոնցում առկա են անհավատների դեմ պատերազմելու և նրանց սպանելու դրույթներ. «Օ՛, իրական հավատացյալներ պատերազմ եք սկսել այնպիսի անհավատների դեմ, որոնք որ մոտիկ են ձեզ, և թույլ տվեք նրանց խստություն գտնել ձեր մեջ» (զուրի 5): «Օ՛, մարգարե, պատերազմ սկսիր անհավատների դեմ և անողորք եղիր նրանց նկատմամբ և նրանց բնակարաններում կլինի դժոխք» (զուրի 9): «Տեր ոչնչացրու հրեաներին և քրիստոնյաներին», - Մուհամեդի վերջին աղոթքը նախքան իր մեռնելը»¹⁴:

Ձեռագրի ենթաբաժնում Ղուրանից արված այս մեջբերումներից պարզ է դառնում, որ Լեմկինն այն կարծիքին էր, թե Օսմանյան կայսրության կողմից հայերի կոտորածների և Հայոց ցեղասպանության իրագործման հիմքում ընկած են առավելապես կրոնական դրդապատճառներ, և հետևաբար՝ պատահական չէ նրա հետևյալ միտքը. «Մահմեդականության պատմությունը անընդհատ պատերազմ է քրիստոնեության դեմ. հայերը կոտորվում և հետապնդվում էին քրիստոնեություն ընդունելու պահից: 1890-ական թվականների կոտորածները կրոնական էին իրենց բնույթով, չնայած սուլթանը բավականին խելացի էր իր քրիստոնյա հպատակների դեմ բացահայտ պատերազմ մղելու հարցում՝ իր մարտավարության համար առանց արտաքին աշխարհում արդարացում փնտրելու: Եվրոպական և քրիստոնական կառավարությունների համար հարմար էր ընդունել սուլթանների՝ հայերի դեմ ուղղված մեղադրանքները և ձևացնել, թե հավատում են նրանց ապստամբությանը, քան ընդունել, որ նրանք հալածվում են միայն կրոնական պատճառներով»¹⁵:

1890-ական թթ. հայերի կոտորածները Լեմկինը պայմանավորում է նաև այն հանգամանքով, որ Աբդուլ Համիդ II-ը կարողացավ օգտվել ստեղծված բարենպաստ միջազգային իրավիճակից՝ այն ծառայեցնելով հայերի կոտորածներ կազմակերպելու իր մտադրության իրականացմանը. «Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը համոզված էր, որ չկա համաձայնություն տերությունների միջև: Եռյակ միությունը, որը կազմում էին Իտալիան, Ավստրո-Հունգարիան և Գերմանիան, չեն ընդդիմանա իր քաղաքականությանը: Գերմանական մամուլն այնպիսի տպավորություն էր ստեղծել, որ թուրքական կառավարությունը հայերի կողմից գահընկեց լինելու եզրին է, և սուլթանը պարզապես փորձում է փրկել կայսրությունը»¹⁶: Գերմանական մամուլում հայերի կոտորածների մասին իրականությունը թաքցնելու խնդրի վերաբերյալ Լեմկինը ներկայացնում է Յոհաննես Լեփսիուսի այն միտքը,

¹³ Jesup, "The Mohammedan Missionary Problem," Presbyteria n Board of Publication, Philadelphia, p. 31.

¹⁴ Raphael Lemkin Collection, Box 8, folder 14, Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, p. 86 (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=10920>).

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 87:

թե գերմանական մամուլը կողմնակալ տեղեկություններով էր լցված, և Օսմանյան կայսրության կողմից ցեղասպանական գործողություններն անհայտ էին Գերմանիայում¹⁷: Որպես լրացուցիչ փաստարկ՝ նա դիտարկում է 1895թ. հունվարի 7-ին Թուրքիայից ուղարկված մի նամակ,¹⁸ որում նշվում է, թե մեկ տասնամյակ է՝ թուրքական վայրագությունները շարունակվում են, և թուրքական ղեկավարությունը նպատակ ունի ոչնչացնելու կայսրության քրիստոնյա բնակչությանը:

Մեկ այլ տեսանկյունից հայերի կոտորածները Լեմկինը համարում էր օսմանյան կրոնաքաղաքական համակարգին բնորոշ տարր, որտեղ քրիստոնյաները գրկված էին իրենց անհրաժեշտ իրավունքներից. «Անհերքելի է, որ Օսմանյան կառավարությունը կրոնաքաղաքական համակարգ էր: Թուրքական բանակը բացառապես մահմեդական բանակ էր, ազգային տոները մահմեդական տոներ էին, օրենքները հիմնվում էին Ղուրանի և մահմեդական ավանդույթի վրա, դատավորները մահմեդականներ էին, և երբեմն վկայություն տալու գործընթացը կրոնական գործողություն էր: Քրիստոնյաներին թույլատրվում էր ցուցմունք տալ, սակայն դա չէր նշանակում, որ նրանց վկայությունը համարվում էր վավերական»¹⁹:

Լեմկինի համոզմամբ սուլթանի քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ նպատակ ուներ ազատվելու կայսրությունում ապրող ոչ մահմեդական տարրից, որը վնասում էր կայսրության միատարրությունը, և միշտ ճնշումների դիմել չէր կարելի: Սուլթանի «թևավոր» խոսքերը՝ «Հայկական հարցից ազատվելու ճանապարհը հայերից ազատվելն է», կատարյալ կիրառության մեջ դրվեցին, ինչի արդյունքներն աղետալի էին հայերի համար²⁰:

Շարունակելով իր միտքը՝ Լեմկինն այն խնդրի շուրջ, թե ինչով էր պայմանավորված, որ սուլթանը սկսեց քրդերին օգտագործել հայերի զանգվածային կոտորածները կազմակերպելիս, հետևյալ դիտարկումն է անում. «Արդույ Համիդը այն տեսությունն է առաջ քաշում, որ իր կայսրության բոլոր մեջ տարբեր ազգերի պահելու համար ամենալավ մեթոդը պետք է լինի այն, որ նրանք մեկը մյուսին կոտորեն: Վախենալով, որ խելացի և ակտիվ հայերը կարող են ձգտել անկախության, ինչպես բուլղարացիները՝ նա մշակեց նոր եղանակներ նրանց ճնշելու համար քրդերի զինվորագրման միջոցով, ում մշտապես զայրացնում էին հայերի լավ մշակված արտերը, ովքեր ներխուժում էին իրենց արոտավայրեր իրենց ոչխարներով և այծերով»²¹:

Հաջորդ դրվագում Լեմկինը տեղեկություններ է ներկայացնում 1890-ական թթ. Արդույ Համիդի սանձազերծած ջարդերի մասին, ապա անդրադառնում է երիտթուրքերի իշխանության գալու հանգամանքին և ներկայացնում նրանց քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ. «Երիտթուրքերը ցանկանում էին ունենալ հայ

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 88:

¹⁸ *The Armenian Crisis in Turkey*, Frederick Devis Greene, New York, London. pp. 33-35.

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 89:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 90:

²¹ Նույն տեղում:

ընակչության ոչնչացման փառքը: Նրանք ընտրեցին հարմար պահ, քանի որ ընդունակ էին պատասխանատվությունը թողնել տապալված սուլթանի վրա»²²:

Ըստ Լեմկինի՝ պատահական չէ, որ թուրքական կառավարությունը պատերազմ հայտարարելուց անմիջապես հետո և նախքան հայերի կոտորածները սկսելը սրբազան պատերազմ (ջիհադ) հայտարարեց՝ նպատակ ունենալով զրգռել մահմեդականների կրքերն ամբողջ աշխարհով ընդդեմ այն տերությունների, որոնք կոչվում էին թուրք-գերմանական դաշինքի դեմ²³:

Թուրքական իշխանությունների ինքնավստահ կեցվածքը Լեմկինը պայմանավորում է Գերմանիայի՝ որպես հուսալի և հզոր դաշնակցի առկայությամբ. «Թուրքական կառավարությունը զգում էր, որ Գերմանիայի հետ՝ որպես իր դաշնակցի, առանց ապագայի նկատմամբ վախ ունենալու կարող է իրականացնել ամբողջական ոչնչացման պլանը, և համոզված էր, որ (Գերմանիան) հաղթելու է պատերազմում ու պաշտպանելու է Թուրքիային Արևմտյան տերությունների և Ռուսաստանի վրեժխնդրությունից»²⁴:

Լեմկինը հավաստում է, որ թուրքական իշխանությունների կողմից հայերի նկատմամբ իրականացված հանցագործությունը մշակված էր, համակարգված, և ապացույցներ կան դրանց իրականացման 50 վայրում նույնական ընթացակարգի վերաբերյալ: «Միայն երկու դեպք է հայտնի, երբ պաշտոնյաները հրաժարվեցին իրականացնել կառավարության հրահանգները, և այդ երկու պաշտոնյաները փոխարինվեցին կառավարության քաղաքականության փութաջան աջակիցներով»²⁵:

Հայերին ոչնչացնելու վերաբերյալ թուրքական իշխանությունների ծրագրի վերաբերյալ Լեմկինը փաստում է, որ երիտթուրքերը նախապես մտածել էին, թե ինչպես կարելի է մեղադրել հայերին ապստամբություն բարձրացնելու մեջ. «Երիտթուրքերը խրախուսում էին հայերին ընկերակցություններ կազմակերպելու և հրագն ունենալու խնդրում, որը նախապես մտածված ծրագիր էր, ինչը և իրականացվեց 1915թ., երբ հայերին սկսեցին մեղադրել ապստամբություն բարձրացնելու հարցում, իսկ հայերի կողմից հրագնի տիրապետումը դրա ապացույցը համարվեց»²⁶: Լեմկինն այս ամենի շուրջ ներկայացնում է նաև Նյու Յորքում Թուրքիայի գլխավոր հյուպատոսի արած հայտարարությունը. «Որքան էլ որ ցավալի լինեն այս տանջալից իրադարձությունները, վերջին հաշվով մենք կարող ենք ասել, որ հայերը պետք է միայն իրենց մեղադրեն»: Գլխավոր հյուպատոսն իր հայտարարության մեջ բացատրում է, որ հայերը հեղափոխություն են ծրագրել և սպանվել են թուր-

²² Նույն տեղում էջ 90, 91:

²³ Նույն տեղում էջ 91:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 92:

²⁵ Arnold Toynbee, *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation, with a speech delivered by Lord Bryce in the House of Lords*, Hoddehr & Stoughton, New York, London, Toronto, 1915, p. 29.

²⁶ Նույն տեղում, էջ 93:

քական զինվորների կողմից այն բանից հետո, երբ բռնվել են «անձնական զենքերը ձեռքներին օրինական իշխանություններին դիմադրելիս»²⁷ :

Լեմկինը տեղեկացված էր Օսմանյան կայսրությունում հայերի ունեցած դերակատարությունից և բնորոշ հատկանիշներից, ուստի նա գրում է. «Հայերը ստիպված էին հիմնվել իրենց մտավոր ունակությունների և ունեցած հմտությունների վրա՝ գոյատևելու համար մի երկրում, որը նրանց տրամադրում է այնքան քիչ իրավունքներ, և նրանք, թուրքերի մեջ լինելով, գրեթե մենաշնորհ էին ձեռք բերել առևտրում, ինչի արդյունքում վաստակում էին Թուրքիայի հարստության մեծ մասնաբաժինը»²⁸: Ապա նա մեջբերում է անում գերմանական «Frankfurter Zeitung»-ի 1915թ. հոկտեմբերի 9-ի համարից, որում նշվում է, թե հայերը, ունենալով բարձր ինտելեկտ և զերագանց առևտրային ունակություններ, փող էին կուտակում իրենց գրպաններում, մինչդեռ թուրքերի աղքատությունը աճում էր: Դա է պատճառը, որ հայերը ամենաատելի մարդիկ էին Արևելքում, շատ դեպքերում ոչ արդարացիորեն, և անարդար ընդհանրացման միջոցով²⁹:

Հետաքրքրական է, որ Լեմկինը զուգահեռներ է տանում Հայոց ցեղասպանության և Հոլոքոստի միջև՝ հայերի դրությունն Օսմանյան կայսրությունում համեմատելով Գերմանիայում հրեաների դրության հետ. «Հայերի դրությունը Օսմանյան կայսրությունում շատ նման էր հրեաների դրությանը Գերմանիայում: Հայերը կայսրության աշխատասեր քաղաքացիներն էին, արհեստի և մտավոր ունակությունների տաղանդով: Նրանք առևտրի մեջ ունեին նույն ձիրքը, ինչ հրեաները, և Ասիական Թուրքիայում հայերն էին, ովքեր հմուտ աշխատասեր և բիզնեսի մարդիկ էին: Անատոլիայի յուրաքանչյուր քաղաք ուներ իր բարեկեցիկ հայկական թաղամասը, տեղական վարպետության, մտավոր կյանքի և առևտրի, ինչպես նաև Կոստանդնուպոլսի և Եվրոպայի հետ քաղաքի առևտրական հարաբերությունների կենտրոնը»³⁰ :

Անդրադառնալով Հայոց ցեղասպանության իրագործման հարցում Գերմանիայի մեղսակցության խնդրին՝ Ռաֆայել Լեմկինը նշում է, թե ապացույցներ կան այն մասին, որ հայերի հալածանքներն աջակցություն էին գտնում Գերմանիայում: Այս հարցում գերմանական քաղաքականությունը տպավորիչ ձևով բնորոշելու համար նա մեջբերում է Հերբերտ Ադամս Գիբբոնսի հետևյալ մտքերը. «Հայերը էական գործոն էին Փոքր Ասիայում... Նրանք կարծես թե խոչընդոտ էին գերմանական գերիշխանության հաստատման համար: Որպես Փոքր Ասիայի առևտրական և գյուղատնտեսական ներքին տարր՝ հայերը ընդունակ էին կանգնել եվրոպացի

²⁷ Herbert Adams Gibbons, *The Blackest Page of Modern history*, New York, 1916, p. 30-31.

²⁸ Raphael Lemkin Collection, Box 8, folder 14, Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, p. 94, (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=10920>).

²⁹ Arnold Toynbee, *Նշվ. աշխ.*, էջ 115:

³⁰ Raphael Lemkin Collection, Box 8, folder 14, Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, p. 93 (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=10920>).

գաղութարարների ներթափանցման դեմ և կանգնած էին Անատոլիայի գերմանացման ծրագրերի ճանապարհին»³¹:

Հայոց ցեղասպանության իրագործման հարցում Գերմանիայի մասնակցության վերաբերյալ փաստերի ուսումնասիրության արդյունքում Լեմկինը եզրակացնում է, որ Գերմանիան հնարավորություն ուներ կանխելու թուրքական իշխանությունների կողմից իրականացված վայրագությունները, սակայն դրա փոխարեն ոչ միայն չկանխեց, այլև ավելի էր խրախուսում հայերի կոտորածները. «1915թ. վայրագությունները սկսելուց 4 ամիս հետո Գերմանիայի կանցլերը դիմել է Ռայխստագին շնորհավորելու իր հայրենակիցների՝ «Թուրքիայի չքնաղ վերածննան» առիթը: Երբ Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ, իրեն Գերմանիայի իշխանության տակ դրեց և կախված էր իր դաշնակցի զինամթերքից և ռազմական ղեկավարությունից: Եթե Գերմանիան ցանկանար, կարող էր կանգնեցնել վայրագությունները՝ պարզապես Թուրքիային զրկելով աջակցությունից»³²:

Ապա անդրադարձ է կատարվում Հայոց ցեղասպանության իրականացման հարցում Գերմանիայի ծրագրերին, և ներկայացվում է «Կոչնակի» (Gotchnag) սեպտեմբերի 4-ի համարում տեղ գտած մի հոդված. «Օտարերկրյա թղթակիցը հաղորդում է, որ տեղական նահանգապետերը, ովքեր քաջություն չունեին կատարելու հայերի արտաքսման հրամանը, խնդիրը իրենց վրա էին վերցնում գերմանացի պաշտոնյաները: Վերջիններս մասնակցում էին արտաքսման ծրագրին և կրկնապատկում դրա դաժանությունը: Թղթակիցն այդպիսի փաստերի հիման վրա հայտարարում է, որ հայերի ոչնչացման ծրագիրը մտածվել էր գերմանացիների կողմից և իրագործվել նրանց խորհուրդներով»³³: Նույնիսկ նմանատիպ մտադրությունների պարագայում Վաշինգտոնում Գերմանիայի դեսպան Կոմս Բերնսդորֆը ընդհանրապես հերքում էր վայրագությունների իրականացումը. «Ենթադրյալ վայրագությունները Օսմանյան կայսրությունում թվում են որպես պարզ հորինվածքներ»³⁴:

Ձեռագրի այս ենթաբաժնի վերջնամասում Ռաֆայել Լեմկինը նշում է, որ թուրքական կառավարությունը նույնիսկ հրաժարվում էր հայերին օգնություն տրամադրելու առաջարկներից. «Համաձայն Նյու Յորք Թայմսի 1915թ. հոկտեմբերի 19-ի համարի՝ թուրքական կառավարությունը տեղեկացրել է Պետքարտուղարությանը Վաշինգտոնում, որ ամերիկյան Կարմիր խաչին չի թույլատրվում ուղարկել վիրաբույժներ և բուժքույրեր ուղարկել Օսմանյան կայսրությունում հայերին օգնելու համար: Թուրքերը ոչ միայն արգելեցին Ամերիկյան կարմիր խաչի վիրաբույժներին, բուժքույրերին և օգնության գործակալներին, այլև բոլոր չեզոք օտարերկրացիներին»³⁵:

³¹ Herbert Adams Gibbons, *Ազգ. աշխ.*, էջ 62, 63:

³² Raphael Lemkin Collection, Box 8, folder 14, Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, p. 95 (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=10920>).

³³ Նույն տեղում, էջ 96:

³⁴ Arnold Toynbee, *Ազգ. աշխ.*, էջ 115 (հայտարարությունը տպագրվել է «New York Herald»-ում):

³⁵ Raphael Lemkin Collection, Box 8, folder 14, Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, p. 98 (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=10920>).

Վերը նշված փաստերից ելնելով՝ քիչ կասկած կարող է լինել, որ ոչնչացման ծրագիրը լավ մտածված էր, և իրագործեց թուրքական կառավարությունը Գերմանիայի կողմից ամբողջովին ճանաչման և աջակցության պայմաններում³⁶:

Անփոփելով նշենք հետևյալ եզրակացությունները.

- Ռաֆայել Լեմկինը Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ կիրառվող հալածանքները պայմանավորում է հիմնականում կրոնական պատճառներով, քանի որ, ըստ նրա, Ղուրանի հիմնարար սկզբունքները հակասում են քրիստոնեության ուսմունքին:
- Օսմանյան կայսրության կողմից հայերի նկատմամբ վարվող քաղաքականությունը Լեմկինի պատկերացմամբ նպատակ ուներ բնաջնջելու կայսրությունում ապրող ոչ մահմեդական ժողովրդին, որոնք վնասում էին կայսրության միատարրությունը: Օսմանյան իշխանություններն իրենց նպատակին հասնելու համար մահմեդականներին գրգռում էին հայերի դեմ և նախապես ծրագրել էին իրենց գործողությունները:
- Հայերի կոտորածների անպատիժ կազմակերպումը Լեմկինը պայմանավորում է արտաքին նախադրյալների առկայությամբ, որը հնուտ ձևով օգտագործվեց օսմանյան իշխանությունների կողմից:
- Լեմկինի դիտարկմամբ Օսմանյան կայսրության կողմից Հայոց ցեղասպանության իրագործումը տեղի է ունեցել հիմնականում Գերմանիայի մեղսակցության և աջակցության պայմաններում:
- Լեմկինը գտնում է, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերի՝ առևտրում և այլ ոլորտներում ձեռք բերած հաջողությունները կայսրությունում հայերի նկատմամբ թշնամության առաջացման հիմքեր ստեղծեցին: Իսկ Գերմանիան հայերին դիտարկում էր որպես խոչընդոտ Օսմանյան կայսրությունը գաղութացնելու հարցում:
- Ըստ Լեմկինի՝ Օսմանյան կայսրությունում հայերի բնաջնջումը մշակված և համակարգված գործընթաց էր, այսինքն՝ առկա էր հայերին ոչնչացնելու մտադրությունը, իսկ 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի համաձայն՝ մտադրության առկայությունն անհրաժեշտ բաղադրիչ է ցեղասպանության հանցագործությունը բնորոշելու համար:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 98:

ՌԱՖԱՅԵԼ ԼԵՄԿԻՆԻ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԳՐՔԱՉԱՓ (BOOK-LENGTH) ՁԵՌԱԳՐԻ «ՍՊԱՆԵԼՈՒ
ՄՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ: Ո՞Վ Է ՄԵՂԱՎՈՐ» ԵՆԹԱԲԱԾՆՈՒՄ

Նարեկ Պողոսյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում վերլուծվում է Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Լեմկինի գրած «Հայկական կոտորածների վերաբերյալ գրքաչափ ձեռագիրի» «Սպանելու մտադրությունը, ո՞վ է մեղավոր» ենթաբաժինը, որում հեղինակն ուշագրավ դիտարկումներ է անում Հայոց ցեղասպանության իրագործման դրդապատճառների մասին և նշում, թե ովքեր են այդ հանցագործության իրագործման պատասխանատուները: Լեմկինը Հայոց ցեղասպանության իրագործումը պայմանավորում է Օսմանյան կայսրության իշխանությունների՝ կայսրությունում ապրող ոչ մահմեդական հայերին բնաջնջելու մտադրությամբ և արտաքին նախադրյալների առկայությունը հմուտ ձևով օգտագործելու հանգամանքով: Լեմկինը մատնանշում է, որ Հայոց ցեղասպանության իրագործումը տեղի է ունեցել Գերմանիայի մեղսակցության և աջակցության պայմաններում:

Բանալի բառեր՝ Ռաֆայել Լեմկին, Գրքաչափ ձեռագիր, Ղուրան, Աբդուլ Համիդ II, հայերի կոտորածներ, Գերմանիա, երիտթուրքեր, ցեղասպանական գործողություններ:

RAPHAEL LEMKIN OBSERVATIONS ON THE SUBSECTION «INTENT TO
KILL- WHO IS GUILTY?» OF “TURKISH MASSACRE OF ARMENIANS -
BOOK-LENGTH MANUSCRIPT”

Narek Poghosyan

SUMMARY

The article considers the subsection “Intent to kill- Who is guilty?” of Raphael Lemkin’s “Turkish Massacre of Armenians - Book-Length Manuscript”, dedicated to the topic of the Armenian Genocide, in which the author reveals interesting remarks on the causes of the Armenian genocide, and indicates those, who are responsible for this crime. The reasons for committing genocide Lemkin determines the objectives of the authorities of the Ottoman Empire, which included the extermination of the non-Muslim Armenians of the Ottoman Empire as well as flexible usage of the foreign political circumstances. Lemkin indicates that the Armenian genocide occurred in circumstances of the complicity and support of Germany.

Keywords: Raphael Lemkin, Book-length manuscript, Koran, Abdul Hamid II, massacres of the Armenians, Germany, Young Turks, genocidal acts.

НАБЛЮДЕНИЯ РАФАЭЛЯ ЛЭМКИНА В «НАМЕРЕНИЕ УБИЙСТВА:
КТО ВИНОВАТ?» В ПОДРАЗДЕЛЕ РУКОПИСИ «РУКОПИСЬ КНИЖНОГО
ФОРМАТА ОБ АРМЯНСКОЙ РЕЗНЕ»

Нарек Погосян

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется подраздел «Намерение убийства: кто виноват?» рукописи Рафаэля Лэмкина «Рукопись книжного формата об армянской резне», посвященный теме Геноцида армян, в котором автор делает интересные наблюдения о мотивах Геноцида армян и указывает на тех, кто несет ответственность за осуществление преступления. Осуществление Геноцида армян Лемкин связывает с намерением уничтожить не мусульманских армян, живущих в Османской империи. В деле уничтожения армян сыграло свою роль и умелое использование внешнеполитической ситуации. Лемкин указывает на то, что Геноцид армян имел место при поддержке Германии.

Ключевые слова: Рафаэль Лемкин, рукопись книжного формата, Коран, резня армян, Абдул Хамид II, Германия, младотурки, акты геноцида.